

ИМ. А.С.ПУШКИН

ШЫН

1925 чыпаның
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 62 (17391)

2007 чылдың
МАЙ 29,
вторникНомерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ТӨРЭЭН ЧУРТ

Кызыгааржы хүнүгө тураскааткан байырлыг хурал дүүн, май 28-те, Кызылга болуп эрткен. Кызыгаар шериглери, офицерлери, кызыгаар албанының хоочуннары, эрге-хоойлу камгалаар база күүсекчи, төлээлекчи эрге-чагырга органнының удуртукчулары болгаш өскелер-даа аңаа киришкен.

Дайынчы тукту байырлыг езу-биле залче кирип келгеш, сценага үндүрүп кээри-билек, байырлыг хурал эгелээн. Россияга кызыгаар шерии тургустунганындан бээр 89 чылын демдегелеп турар. Бо үениң дургузунда кызыгааржылар 16 даштыкы чурт-биле кызыгаарлажып турар (делегейде ындыг чурт чок) улуг чуртунуң кызыгаарын дайынның-даа, тайбыңның-даа кончуг берге үелеринде даштыкының болгаш иштикинң дайыннарындан кезээде камгалап, чуртунуң айыыл чок чоруун хандырып, дүн-хүн чок кончуг берге болгаш харысалгалыг албанны ыдыкты-биле күүседип келген.

Россия Федерациязының Айыыл чок чорук федералдыг албанының Тыва Республикада кызыгаар эргелелинң начальниги, полковник Алексей Буерова байыр чедирип чүве чугаалаары-биле сөстү берген. Россия

Федерациязының Айыыл чок чорук федералдыг албанының удуртукчулары кызыгааржыларга байыр чедирген бижини ол номчаан. Россияның кызыгааржыларының берге ажылынга эки үнелелди ында бергеш, оларның дайынчы арга-шинэни бедидери-биле сөөлгү үеде ооң ажылының аргаларын чаартыр, амгы үениң болбаазын техниказы-биле чепсеглээр, амыдырал-чурталгазын экижидер дээш, ап чорудуп турар хемчеглерни айыткан. Оон аңгыда байыр чедиришкининде кызыгааржылар-биле бир демниг ажылдап, боттуг дузаны чедирип турар субъектилерге өөрүп четтиргенин илереткен. Алексей Николаевич Тыва Республиканың кызыгаар эргелелинге Алтай Республикадан, Чита областан, Моолдун аймактарындан болгаш өске-даа черлерден Кызыгааржы хүнү-биле байыр чедирген теле-

Кызыгааржының хүнүнде БЫЖЫГ КАМГАЛАЛДА

Күүсекчи эрге-чагырга болгаш эрге-хоойлу камгалаар, кызыгаар органнының удуртукчулары-биле Ш.В. Кара-оол.

граммалар келгенин чыылганнарга дыңнаткаш, оларның чамдыктарын номчуп таныштырган.

Кызыгаар шерии тургустунганындан бээр бүгү 89 чылдарның дургузунда чуртунуң айыыл чок чоруун камгалаар дээш туржуп келген, ынчангаш Россияның күрүне кызыгаары идегелдиг камгалалда турар деп, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В.

Кара-оол байыр чедирген чугаазының эгезинде демдеглээн. Тываның бойдузу кончуг шириин, кыжын соок, чайын изиг, мооң чылдагааны-биле кызыгааржыларга бергелер таваржып турар, ындыг-даа болза олар аңаа торулбайн, боттарының ыдыктыг хүлээлгезин дүн-хүн чок ак сеткилдиг күүседип келген. Кызыгааржыларының күш-дамырын

сайзыраңгайжыдары чугула болуп турар, ону экижидери-биле тускай дериг-херекселдерни бээрин Чазак Даргазы чугаазынга айыткан. Кызыгааржыларга байырлал-биле изиг байырны ол чедиргеш, оларның Төрээн чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын камгалаар берге ажылынга чедишикиннерни, ыжыг кадыкшылды, өг-бүлелеринге

(Уланчызы 3-кү арында).

Часкы тарылга

ДООЗАРЫНЫҢ КЫРЫНДА КЕЛГЕН

Час чылды чемгерер деп чоннуң төөгүлүг чугаазы бар болгай. Бо хүннерде республиканың хову-шөлдөрүнде чымыштыг ажил-иш хайныгып чоруп турар. Кызыл-Сарыг-Сеп аразында автоорукка чоруп оарарывиска, Кундустуг суурнуң үстүү чарыында Кызыл-Чыраада хову-турлаг бригаданы көстүп турар. Ооң чанында ийи трактор чер аңдарып тур. Ажылывыстың айы-биле чеде бээривиске, Кундустуг суурда көдээ ажил-агый «Челээш» кооперативиниң хову-турлаг бригаданы болду. Кооперативниң даргазы Владимир Александрович Салчак база ында тур.

Чугаалажып кээривиске, ажил-ижинге сеткилинден бердинген, тура-соруктуг тараажы болду. Сөөлгү алды чыл иштинде доктаамал тараа тарып келген болгаш оон багай эвес дүжүттү ап келген, республикада билдингир

тараажыларның бирээзи. Олар бо чылын 200 гектар черге кызылтасты, арбайны тарыыр планниг, бо хүнде ооң 70 ажыг газын тарып каапкан. Ажил-ижин кысказы-биле чугаалап бээрин Владимир Александровичиден диледим:

— Чылдың-на тараа тарып чораан болгаш бо чылгы тарылгага белеткелим багай эвес. Үрезиниң-даа, кывар-чаар материалдарның-даа курлавырын четчири-биле тургузуп алган мен. Тракторларым эрги-даа болза, ооң капитал септелгезин кончуг шынарлыг кылып алдым. Тарылганы эгелээрде, бүгү талазы-биле хынамчалыг белеткенир алаар, механизаторларның чиир аш-чеминден эгелээш... Бичин-ле таарымча чок байдал, ажылга шаптыг байдалды тургуза бээр, тараа тарыыр үе ону манап турар эвес. (Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республиканың Чазанда

Ээлчеглиг хуралга

Эрткен пятница кежээзинде Ш.В.Кара-оол Чазактың 16 айтырыгыг ээлчеглиг хуралын эрттирген.

Ол баштай Москвага чоруткан ажил-херээниң дугайында илеткээш, Кызылдың оруктарын септээринге 100 млн. рубль талазы-биле дугуржулга езугаар ол акша бо хүннерде дарый чедип келирин дыңнаткан. Сөөлгү коңга байырынга киржип, Каа-Хем кожуунче чорааш, оруктуң санчок үрелгенин, машина-балгат ындыг багай орук-биле канчап шимчеп турарын ол кайгап чугаалаан. Республиканың көдээ ажил-агыйын сайзырадыр угланыышкынга дүүштүр база-ла бо чоокку үеде суггарылга техниказы садып алырынга 12 млн. рубль база хөрзүн экижидеринге 4,2 млн. рубль кирип келир. Ол ышкаш 100 млн. рубль Тываның инвестиция программасынга немежириниң айтырыгы чедип алдынган.

2007 чылдың январь-апрель айларында социал-экономиктиг байдалының дугайында экономика сайыды С.И. Тен илеткел кылган. Ооң дыңнатканы-биле алырга, ажил-агыйның кол-кол адырларында бадыышкын болуп турар. Ол дугайында үлетпүр болгаш энергетика сайыды М.К. Анай-оол «мурунда ышкаш, байдалды чаагайжытпайн, ол хевээрзин көргү-

зерге ындыг-дыр» деп эскерген.

Ол-ла үелерде каттыштырган бюджет күүселдизи мурнуку денел-биле чоруп турарын саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Р.С. Баян илеткээш. Харында ында боттуң орулгазы 107,5 хуу күүсеттинген. Ынчалзажок чамдык үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле орулга чедир алдынмайн турар.

Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол сайыттардан тодаргай ажилды негээн. Ол тодаргай планнаашкынның чугулазын онзагайлаан. «Хуралдарга статистика болгаш ниити сөстөр номчуур дээш кээп турар улус бис бе» — деп, айтырыгны ол салган. Ол ышкаш сайыттарның болгаш оларның ораакчыларының кайы хамаанчок Москваже ужул турарын ол буруу шапкан. Чазак Даргазындан чөпшээржилгени алгаш, Москвадан эеп келгеш, бижимел отчедун олар бээр ужурулгу.

Ол ышкаш Чазак хуралдарына чүглэ эки анализ берип каары эвээш, аңаа үндезилеп кандыг тодаргай болгаш дээштиг хемчеглер алдынарын сайгарып чугаалажыры чугула.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазана күш-ажылдың хоочуну, Россия Федерациязының садыгының алдарлыг ажилдакчызы, «Күш-ажылдың Кызыл Тук», «Хүндүлелдин Демдээ» орденнериниң эдилекчизи

Юрий Сергеевич
КАТКОВТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ТӨРЭЭН ШКОЛАЗЫНГА УЛУГ БЕЛЕКТИГ БАРГАН

Май 25-те республиканың школаларының доозукчу класстарының өөреникчилеринге коңгалар сөөлгү катап эткен. Ооң байырлалдарына муң-муң өөреникчилер, оларның башкылары болгаш ада-иелер киришкен. Чижээ, Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Хем ортумак школазынга эрткен сөөлгү коңгага ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол киришкен.

Шолбан Валерьевич бо школыны 24 чыл бурунгаар алдын медаль-биле дооскан. А бо чылгы сөөлгү коңгада төрээшкү школазынга эң хүндүлүг аалчы – Тыва Республиканың бирги удуртукчузу кылдыр аалдап келгени ол. Келир келирде, холу куруг келбээн – школазынга «Өөредилге» национал телевиделдин шугуму-биле келген «УАЗ» марканың биче автобузун Шолбан Валерьевичини төрээшкү школазының сөөлгү коңгазынче чалааны ыңдыг улуг белекке чедирген. Өөреникчилер сөөртүр автобус чок школага ол күрүнениң талазындан канчаар-даа аажок улуг белек деп чүве билдингир.

— Мындыг хүнде төрээшкү ламче чалатканымга өөрүп тур

мен. Ай-кыстың мени чалаанын солундан номчааш, дыка өөрдүм. Бистиң башкыларыбыс бөгүн мында, аравыста, турлар. Оларга байыр чедирер аргалыг болганымга, өөрүп тур мен.

Төрээшкү школавыс хиннивисти тудуштуруп турар. Бөгүнгү доозукчуларга бот-боттарыңарны деткижи чоруңар деп чугаалаксап тур мен. Силерге чоруңар чогуңгур, оруңгар ак болурун, ажыл-ишке өөрүшкүңү болгаш чогаадыкчы чорукту күзедим. Мен силерге бүгү чүве эки болурунга бүзүрээр мен.

Бөгүнгү доозукчулар, школының бүгү эки чүүлдериниң салгакчылары, чаагай чаңчылдарының эдилекчилери силер. Бистиң школымыс амыдыралга ажыглаттына бээр быжыг билиглерни берип турар. Аңаа даянып алгаш бурунгаарлаңар, маңаа алган билгилеринерге бүзүрөөр.

школаларны кагбаңар – деп, Шолбан Валерьевич доозукчуларга чагааш, школының чамдык башкыларын чыгычымчаа-биле сактып чугаалаан. Оларның аразында Петр Орлов, Сергей Кумаажык дээш, өскелер-даа бар. Чазак Даргазы ооң соонда автомашинаның дүлгүүрүн школының директору Ирина Ховалыгга байырлыг байдалга дамчыдып берген.

Бүрен-Хем школазын бо чылын 20 тоску классчы, 19 он бирги классчы доозуп турар. Оларның эге класстарга баштайгы башкылары Светлана Аяа биле Нина Дыгый-оол өөреникчилеринге күрүне шылгалдаларын эки дужаагаш, келир үеде эртем-билигиги, төлептиг хамаатылар кылдыр өзүп, чонунга, суруңга эки бараан болурун күзээр.

Сөөлгү коңгага Каа-Хем кожуунуң чагырыкчызы Андрей Салчак киришкеш, Бүрен-Хем ортумак школазының өөреникчизи Аида Багай-оолду эки спортчу чедиинкинери дээш 5 муң рубль база хүндүлел бижик-биле шаңнаан. ТР-ниң Хоойлужудулга

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол төрээшкү школының доозукчуларына байыр чедирип тур.

палатазының Даргазының ора-лакчызы Виталий Вальков сөөлгү коңга-биле доозукчуларга болгаш чыылганнарга байыр чедиргеш, Бүрен-Хем школазының дугайында бодунуң шүлүүн номчаан. Байыр чедиринкинерин Каа-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Михаил Аңчы, кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алевтина Дукур, ада-иелер мурнундан Оюмаа Кара-Сал, доозукчу класстарның башкыларының мурнундан Бойдус-Долаан Самбу дээш, өскелер-даа чугаалаан.

Сөөлгү коңга үезинде доозукчуларга байыр чедиринкинерин школының эге класстарының өөреникчилери танцы-самы, ыры-шоору-биле база чедирген. Доозукчулар дунмаларына боттарының белекчигештерин турса-каал кылдыр сунганнар. Сөөлгү коңгада автобустуг болган школага күрүне шылгалдалары бо хүнерде эгелээр...

Ю.КӨК-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: Школаның доозукчу он бирги классчылары. Школага белек — «УАЗ» автомашина.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Парлалга конференциясы

ДЕТКИМЧЕНИ БЕРИП ТУРАР

Май 23-24 хүннеринде Кызылга Тываның онза камгалалдыг девискээрлерин хөгжүдериниң келир үезиниң талазы-биле ийи хүн уламчылаан семинар-хуралдың түңнелинде парлаалга конференциязын эрттирген.

Журналистерниң салган айтырыгларына черлик бойдус фондузунуң Алтай-Саян экологтуг регион программазының удуртукчузу Елена Лебедева-Хоофт, Бүгү-делегейниң бойдус салгалының делегей фондузунуң директору, бөмбүрзекти бүргээн экологтуг фондузунуң хөгжүлдезиниң консультанты Алексей Буторин, ТР-ниң бойдус курлавырлар болгаш экология сайыды Саган-оол Долгар болгаш «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң директору Владислав Канзай харылааннар.

Парлалга конференциязын ажыдып тургаш, Елена Лебедева-Хоофт: «Бо нарын айтырыгны сайгарып чугаалажырынга республиканың бирги удуртукчулары кирип турары дыка өөрүнчүг болуп турар. Бистиң чурттап турар регионувустуң онзагай чараш бойдус чурмалынга республиканың удуртукчулары ол хире сонуургалдыг болганда, бис олардан улуг деткимчени алырыбыс билдингир-дир» деп демдегледі.

Ийи хүн иштинде дыка хөй

айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Ол талазы-биле солун, ажыктыг илеткелдерни семинар-хуралдың киржикчилери дыңнаан. Ылаңгыя Федералдыг болгаш регионалдыг бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлерин хөгжүдөр системазының келир үези болгаш Эконет четкизин тургузары база Тывага бойдустуң онзагай камгалалдыг черлерин эргелеп-башкарарының системазын хөгжүдөр дугайында айтырыгларны сайгарып чугаалашканы солун болган. Ооң бир онзагай талазы, бир хүн иштинде «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң менеджмент-планын сайгарып чугаалашканы болур.

Парлалга-конференциязынга колдуунда «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң хөгжүлдезиниң дугайында тодаргай чугааны чоруткан. Заповедникти эргелеп-башкарарының планын ажылдап кылганы өске онза камгалалдыг заповедниктерге херек кырында бааза болуру билдингир. Бүгү чуртта онза камгалалдыг федералдыг болгаш национал девискээрлерниң системазын эртемге үндөзүлөп ажылдап кылыры дооступ турар. Алтай-Саян экологтуг регионунуң биологтуг онзагай байдалын камгалап арттырары эргежок чугула болу берген.

Парлалга-конференциязынга национал болгаш бойдус парктарын шыңгыы хоруурун эвес, а тус черниң чурттакчы чонунуң сонуургалына дүүштүр девискээрлерни хөгжүдериниң талазы-биле чугаа болган. Ол черлерге экологтуг болгаш эртемге үндөзүлөтүнген туризмни хөгжүдөр, аңнаашкына ажыглаарының тодаргай чурумун тургузарын көөр. Тыва Республиканың Чазаның доктаалына дүүштүр тускайлап берген девискээрлерге, орта бүдүрүлгө тургузарын планнаваз база ол девискээрлерни өске сорулгаларга ажыглаарын болдурбас. Бүгү-ле ажылдарны Тывада эң-не улуг «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң арга-дуржулгазына, үлегеринге дүүштүр чорудар. Кажан планын бадылапканда, ону өөренир болгаш ажыглаар ажылдарга делегей болгаш Чазакка хамаарышпас организациялар база күрүнениң аңгы-аңгы организациялары киржир апаар.

Эң-не кол чүве, менеджмент-планын материалдарына федералдыг болгаш регионалдыг бойдустуң онза камгалалдыг девискээрлериниң келир үезиниң хөгжүлдезиниң схемазын өөренип көргени болур, сөөлүндө Алтай-Саян экологтуг регионунуң бир кезээ болу берип болур. Ол талазы-биле 1999 чылда Россияның 9 субъектилериниң болгаш Казахстан, Моолдун ат салган декларациязы бар.

Бойдус салгалының делегей фондузунуң директору Алексей Буторин журналистерниң дыка хөй айтырыгларына харыылаан. Медиа-планын ажылдап кылган кол консультантызы болгаш ол тодаргай тайылбырны берген. Заповедниктиң ажылдакчылары эртен чылын багай эвес ажылдаанын демдеглээн. Делегей фондулары-биле кончуг идепкейлиг демнежип ажылдап турганының түңнелинде, 5 грантыларны 1,6 млн. рубльге ойнап алганнар. Төтөглекчилерге удур ведомстволар аразында бөлүктү тургускан. Оларны техника-биле хандыраарына бөмбүрзектиң экологтуг фондузун хөгжүдөр төлөвилелден 556 муң рубльди үндүрүп берген. Алексей Буторинниң чугаалап турары-биле алырга, бо талазы-биле республикада багай эвес ажыл чоруп турар.

Хевек ХЕРТЕК.

Хоойлужудулга палатазында

СУД САЙГАРЫЛГАЛАРЫ ДООЗУЛГАН - ДЕПУТАТТАРГА МАНДАТТАРНЫ ТЫВЫСКАН

Даарта, май 30-де, болур Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының сес дугаар элчеглиг хуралының ажылына Кызылдың Төп соңгулда округундан соңгуткан депутат Борис Балчий-оол бүрүн эргелии-биле киржир. Чартык ай бурунгаар депутат мандаттарын холга алгаш, Зоя Сат болгаш Сергей Сафрин олар сессия хуралына олуржуп, депутат ажылын чорудуп эгелээр. Бо үш депутат эртен күстен бээр ийи катап соңгулдаларга киришкеш, ийи удаа үргүлчүлөлдиг суд сайгарылгазын, политиктиг аш чарлаашкынын безин ажып эрткеш, мурнунда туруп көрбээн амыр эвес демиселге тилекчилер болганы бүгүдеге билдингир. Ыңчангаш оларны хөөредиг чокка, эң-не «үнелиг» депутат мандаттарын эдилекчилери деп болур. Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Оюн бо депутаттар чонунуң шиллелгезин үш дакпыр бадыйткаан дээрзин онзалап демдеглээ: бир дугаарында, 2006 чылдың октябрь 8-те болган соңгулдаларга чаңгыс мандаттыг округтарга тиелекчи болуп үнгеш, ийиде, партийжи даңзы езугаар, үште, 2007 чылдың март 11-де болган соңгулдаларга база катап тиелекчи болгаш депутаттың мандатарына үш дакпыр төлептиин шыңзытканнар.

Хоойлужудулга палатазының эртен сессия хуралына хүлээп алган доктаалын езугаар Социал политика болгаш кадык камгалап комитетиниң даргазына Зоя Сатты томуйлаан. Даарта болур сессия хуралының хүн чурумунуң баштайгы айтырыы Борис Балчий-оолду Эт-хөрөңги болгаш экономика комитетиниң даргазы кылдыр томуйлаарының дугайында болур.

Зоя Сат, Сергей Сафрин болгаш Борис Балчий-оол оларның депутат олуттарын ээлээни-биле ам Хоойлужудулга палатазында Конституция езугаар көрдүнгөн 32 мандаттың үжени эзелеттинген. Кызылдың Оң талакы болгаш Тес-Хем чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан соңгуткан Анатолий Дамба-Хуурак болгаш Шолбан Иргиттиң Тываның Чазанда бедик эрге-дужаалдарны ээлээни-биле ийи мандат хосталган. Бо ийи округтарга катап соңгулдаларны бо чылдың декабрь айда Күрүне Думазыныч соңгулдалар-биле дакпырлаштыр эрттирер.

Ниитизи-биле Хоойлужудулга палатазының ийги чыбыжы республикага тургустунган турган политиктиг кризистен пленарлыг ажылын оздалап эгелезе-даа, план езугаар көрдүңүп турган айтырыгларны эртен чеди хуралдарының дургузунда барык шуптузун сайгарып четтигипкен. Парламент ажылының мындыг «шалпычызының» кол чылдагааны херек кырында хоойлужудулга ажылы 2006 чылдың октябрь айдан бээр чоруп турганында дээрзин депутаттар демдегледип турар. Депутаттар корпусунуң эртен чыбыжының бирги болгаш ийги номчулуга көрүп каан хоойлу төлөвилелдерин чедир ажылдааш, сессия-ажыттарына чедир өйөк белектээринге үе четчир болгаш артар турган. Ыңчалдыр мурнунда сессия хуралдарының хүн чурумнага бежен ажып айтырыглар кирип турган болза, май 30-де болур хуралга үжен айтырыгны көөрү планнаттыг. Сессия өске айтырыглар-биле чергелештир агроулетпүр комплекзиниң ажылының дугайында Чазак «шагын» эрттирер планнап турар.

Хоойлужудулга палатазының бирги сессиязының сөөлгү хуралын июнь 20-де эрттирер планнаттыг. Ийи дугаар күскү сессияның ажылы план езугаар сентябрь айда ажыттынары магат чок.

ХП-ниң парлаалга албаны.

ТӨРЭЭН ЧУРТ
БЫЖЫГ КАМГАЛАЛДА

Кызыгааржылар.

Ш.В. Кара-оол кызыгаар албанының хоочуну А.П. Красников-биле чугаалажып турары.

аас-кежикти, өөрүшкүнү күзээн. (Эгези 1-ги арында).

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзинин Аппарадынның Кол федералдыг инспектору В.И. Чернышев делегейге кандыг-даа шиитпирлиг болушкуннар болуп турза, кызыгааржылар чурттуң кызыгаарын карак огу дег камгалап келген, моон соңгаар-даа ол чаагай херээн уламчылаарынга быжыг бүзүрелин байыр чедирген чугаазынга илереткен.

Кызыгаар албанының хоочуну Е.Я. Николаев сөс алгаш, кызыгааржылар 89 чылдарның дургузунда төөгүлүг алдарлыг орукту эрткенни, күрүне кызыгаарын кезээде төлөтпү-биле камгалап келгенин чугаалаан. Амгы үениң салгалы хоочуннарның ажил-херээн чедишкенин уламчылап, ону улам байыдып, чаартып, дайынчы арга-шинээн бедидип турарын сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Кызыгааржылар чурттакчы чон-биле харылзааны экижидерин кончуг ажыктыг деп

ол санаан. Россияның Иштики херектер яамызын төлээлеп, кызыгааржыларга байыр чедирип турарын РФ-тиң Иштики херектер яамызының кол инспектору, генерал-майор А.А. Бакаев чугаазының эгезинде айткан, кызыгааржылар-биле кезээде бир демниг ажилдап келген бис, олар даштыкы дайындан чуртту камгалаар, бистер иштики дайындан чуртту камгалаар дээш доктаамал уйгу-дыш чок чедишкенин ажилдап келдик деп демдеглээн. Кызыгааржыларга чедишкенин, өг-бүлелеринге ынакшылды, аас-кежикти генерал күзээн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Х.Б. Куулар, Хоойлужудулга палатазының комитет даргазының оралакчызы Т.Д. Таржа, ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыды В.И. Лесняк, РФ-тиң Кеземче күүседир федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинчин начальниги

Р.Ч. Алмазов, РФ-тиң Наркотиктер саарылгазын контролдаар талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинчин начальниги А.А. Светличный, Кызыл хоорайның мэринин оралакчызы, хоочун кызыгааржы В.С. Комбу, «Улусчу банкының» төлээзи С.С. Чакар, афганчыларның мурунундан ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Ю.В. Кара-оол болгаш өскелер-даа кызыгааржыларга байыр чедирип чүве чугаалаан. Олар кызыгааржыларның ажилына бедик үнелди бергеш, күрүне кызыгаары камгалаар харысалгалыг ажилына чедишкенин күзээн.

Кызыгаар камгалаарының херээнге төлөптүг бараан болуп турар кызыгааржыларга, офицерлерге, албан-хаакчыларга ТР-ниң кызыгаар эргелелинчин начальнигинин дужаалы-биле шаңналдарны хуралга тывыскаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

ХУННУҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ:

медээлер булуңу

Чайгы дыштанылгага белеткел

Кызыл хоорайда уругларның чайгы дыштанылгазын белеткел ажилдары чоруп турар. Чаа сезоннуң ажыдышкыны июнь 4-те болур. Баштайгы санаашкыннар езу-гаар алырга, бо чайын хоорайның школаларының 4 муң ажыг уруглары дыштаныр. Муниципалдыг өөредилге черлеринин чанынга база Немелде өөредилге төвүнге хүндүскү үеде турар лагерлерге 3120 өөреникчи, доктаамал турар лагерлерге 360, дыштанылганың болгаш күш-ажылдың лагерлеринге 260, спортчу болгаш кадыкшылга лагерлеринге 60 уруг дыштаныры көрдүнгөн.

Кызыл хоорайның чагыргазы ада-иезинин хайгааралы чок артка назы четпээн 300 уругга «Байлак» лагеринче путевкаларны аңгылап бээрин шиитпирлеп турар. Хоорайның «Аныяк десант» лагеринге турар уруглар сезон дургузунда элээн акшаны ажилдап алыр аргалыг болур. Бо лагерлерден аңгыда, уругларның «Октай» болгаш «ТЮЗ» деп майгын лагерлери база ажыттынар.

Чайгы дыштанылга сезону доостурга, «Эки лагерни» болгаш «Эки кижизидикчи башкыны» илередип, шаңнаар.

Национал төлевилелдер шугуму-биле шаңналдар

Республиканың өөредилге черлеринде ээлчеглиг өөредилге чылы дооступ турар.

Оон-биле чергелештир национал төлевилелдер боттандырылганың талазы-биле кожуун болгаш хоорай бүрүзүнде тургустунган штабтар эки өөредилгелиг база корум-чурумнуг уругларга хамаарыштыр тускай шаңнал акшаларны тывыскаалаан. Чижээ, Каа-Хем кожуун чагыр-

газы бо чылын үш өөреникчиге – Сарыг-Септин №2 ортумак школазының доозукчузу, мөңгүн медальга кордакчы Динара Даржаевага, ол-ла суурнуң №1 школазының мөңгүн медальга база бир кордакчызы Екатерина Потылицынага болгаш Бүгү-россия чергелиг школачы олимпиадаларның хөй дакпыр тилекчизи Юлия Скороминага 10-10 муң рубль шаңнал акшаларны эрткен неделяда тывыскаан.

«Салым-чаянныг уруглар» деп угланышкын-биле кожуун чагыргазы 10 уругну 5-5 муң рубль акша-биле шаңнаан.

Кызыл хоорайның чагыргазы бо угланышкын-биле 348 уругну акшалар-биле шаңнаан. Чижээ, школачы олимпиадаларга бирги черни алган уругга 600 рубльди, ону белеткээн башкыга 100 рубльди эрткен неделяда сөөлгү коңгаларга тывыскаан.

Делегей фестивалына

чемпионнаан

Май 26-да Барнаул хоорайга дзю-до хүреш талазы-биле делегей чергелиг фестиваль-маргылдаа болуп эрткен.

Аңаа он-он черлерден школачы мөгелер киришкен. Эртине Даңзы-Белектиң өөреникчизи Азиана Даңзы-Белек 63 кг-ге Тываның адын камгалап киришкен, кымгадаа октаптайн чемпионнаан.

Ол-ла хонуктарда Бердск хоорайга Сибирь федералдыг округтун самбо хүрешке өөреникчилер аразына спартакиадазы болуп эрткен. Аңаа 40 килге Сылдыс Монгуш (тренери Дадар Лоовай), а 66 килге Алаш Хертек (тренери Иван Хураган) 3-кү шаңналдыг черлерни элээннер.

Олар элээди оолдар аразына Россия чергелиг маргылдаага киржир эргени чаалап алганнар.

Бистиң корр.

ДООЗАРЫНЫҢ КЫРЫНДА КЕЛГЕН

«Челээш» көдээ ажил-агый кооперативинин даргазы Владимир Салчак.

Тарып турар үрезинин чарты бодумнуң үрезиним, чарты чингелделиг чээли-биле садып алдым. РФ-тиң Чазааның көдээ ажил-агыйны мурнады хөгжүдер национал төлевилели черле элээн деткимчени берип турар апарган-дыр. Бай-Сүт аксында тарып турар черим сугаттыг болгаш оон чылдың-на багай эвес дүжүттү ажаап ап турар бис. Бо чылдан эгелээш, бодумнуң үрезинимни курлавырлап тургузуп алыр мен. Чоокта чаа селектор хуралга Чазак Даргазының оралакчызы, хоочун тараажы И.В. Чучевтин келир чылдан эгелээш, Саян артындан үрезин садып алыр

чорукту соксадыр дээнин деткир кижил болдум.

Тарылганы беш хонуктан бээр доозар планниг ажилдап турар бис. Ынчангаш механизаторлар ийи ээлчег-биле ажилдап турлар. Бо бригаданың бригадири Павел Делег аныяк-даа болза, арга-дуржулгалыг механизатор. Чыл база эки бооп-тур. Черниң шыгы улуг. Чагаай дүжүттү өстүрүп ап болурунун магадылалы бар дээш, бисти одаанче чалады.

Эрткен чылдың түнчели-биле «Челээш» кооператив кожуунун тараажыларының аразына ийги черни алган улус болду. Бирги черни республикада ат-

алдарлыг тараажыларның бирээзи Пирогов алган. «Бо чылын Пироговту ажар дээш кызар мен, оон тарып турар шөлү мээнинден эвээш» деп, Владимир Александрович бодунга бүзүрелдиг чугаалады. Каа-Хем — республикада эң тараалаң кожууннарның бирээзи болганда, оон тараажыларының арга-дуржулгалыг улуг, ажил-ижинге тура-соруктуг кижилер дээрзи оларның ажыглап турар техниказындан көстүп турду.

Тараадан аңгыда, кооператив картофельди тарып турар. Ону ажаап өстүреринин технологиязын долузу-биле механизастаан деп болур. Организациялар кооператив-биле керээ чаргаш, картофельин чазын кээп тарып кааш, күзүн ажаап ап турар. Чер арендазының өртээ шоолуг эвес, 1 сотка (1 ганын чүстүң кезээ) 80 рубль. А картофельдин чай-

Механизаторлар Назар Каримов болгаш Эдуард Норбу.

гы ажаалдазын кооператив боду харыылаар. Ол бир талазында, организацияларга дыка таарымчалыг болуп турар, ийи талазында, бүдүрүлгеге база-ла орулга кирип турары билдингир.

Кооператив чүггө чер ажилын чорудуп турар эвес, малды база өстүрүп эгелээш. Эрткен чылын Би-Хемнин «Нива» көдээ ажил-

агый кооперативинден лизинг-биле 50 уксаалыг инекти 2,600 муң рубльге садып алган. Бо хүннерде 30 инекти 4 саанчы саап турар. Сүттү садып-сайгарып турар болгаш оон база-ла эвээш эвес орулганы ап турар. Бир эвес көдээ ажил-агыйга чер ажилын болгаш мал ажилын деңге хөгжүтпес болза, орулгалыг ажилдаары бергедей бээр.

Чазын тарааны тарып кааш, оон стол кырынга хлеб кылдыр чедип келиринин оруу дыка-ла узун. Владимир Александрович черле бурунгаар көрүштүг кижилеринин бирээзи деп болур. Мини пекарняны садып алгаш, суурнуң чурттакчы чонун хлеб-биле хандырап айтырыгны шиитпирлээрин бодап турар. Ол талазы-биле хамаарылгалыг органнарга чагыгны кирип каанын чугаалап турду.

Көдээ ажил-агыйның хөгжүлдизинде шиитпирлет-

тинмейн турар айтырылгар хөй дээрзин ол база чугаалады. Тарааны өстүрүп алырга, ону садып-сайгарар черлер база тывылбайн баар. Шаандагы турган мелькомбинатты катап ажилдадып, күрүнениң тараа хүлээп алыр пунктузун катап тургузар болза, тараажыларга кончуг таарымчалыг болур дээрзин база айытты. Чаа тургустунган ТР-ниң Чазаа көдээ ажил-агыйже улуг кичээнгенин салып эгелээш болгай, хоочун тараажының күзели боттаны-ла бээр боор.

Тараазын садып-сайгарарына бергедей бээр кижил болду. Каа-Хем бажында староверлерден эгелээш, тус черниң чурттакчы чону оон тараазын күзелин-биле садып ап турар. Тарылга чорударына чылдың-на күрүнөдөн чээлини ап турар-даа болза, ону үезинде эгидип берип, орулгалыг ажилдап чоруур.

Кооперативте хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилдап чоруур механизаторлар эвээш эвес, оларның чижээнге, Назар Каримовту, Эдуард Норбуну болгаш Али Монгушту хамаарыштырып болур. Оларның тура-соруктуг ажил-ижил Кундустугун ховуларын алдын-сарыг тараа-биле каастай бээринге чедир үе эвээш эвес артка. Күзүн чаагай дүжүттү ажаап ап турда база бир чеде бээрини азааш ажил-ижим уламчылап чоруптум.

Сергей ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Механизаторлар Али Монгуш болгаш Павел Олет.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

«Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының ийги чыыжыңга №1,3,5 соңгулда округтарынга катап соңгулдаларның ниити түннелдерин үндүрер дугайында» Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007ч. 03.25-те №142/792-4 доктаалыңга өскерилгелер кириер дугайында

2007 ч. 05.14 Кызыл хоорай №146/820-4

Тыва Республиканың Дээди судунун 2007 ч. 04.25-те база 2007 ч.04.26-да шийтирилгелерге дүүштүр, Кызыл хоорайның округ соңгулда комиссиязының 2007 ч. 05.11-де №05/05 протоколдарыңга болгаш шийтирилгелерге үндезилээш, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуңуң 70 чүүлүн удуртулга болдургаш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1.«Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыыжыңга №1,3,5 соңгулда округтарынга катап соңгулдаларның ниити түннелдерин үндүрер дугайында» Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007ч. 03.25-те №142/792-4 доктаалыңга дараазында өскерилгелерни кириер:

1 пунктуда «Ленинградскийның №1» дээн сөстү ап кааптар, «Автомарожный №5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга күш чок деп санаар» дээн сөстөрни «Төп

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының Геологический №29 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутат А. Д. Ооржактың бүрүн эргелерин соксадырының дугайында

2007 ч. 05. 14 Кызыл хоорай № 146/821-4

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының Геологическая №29 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуткан депутаты А.Д. Ооржактың Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга томуйлатканыбиле, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуңуң 3 чүүлүнүн 2 кезээне дүүштүр Тыва Респуб-

№3 чаңгыс мандаттыг соңгулда округунга күш чок деп санаар»;

1.1 база 1.2 пункттарны дараазында уткалыг немээр:

«1.1 Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыыжыңга Ленинградский №1, Автомарожный №5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга депутаттарының катап соңгулдалары болган деп санаар.

1.2 Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыыжының депутаттарыңга Ленинградский №1 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Сергей Викторович Сафрин, Автомарожный №3 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Зоя Назытыевна Сат оларны соңгуткан деп тодарадыр.»

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга болгаш республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаарыбиле дамчыдып бээр.

Бай-Тайга кожуунуң Тээли, Шуй, Хемчик, Эр-Хавак, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Кара-Хөл сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Бай-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05.14 Кызыл хоорай №146/823-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Бай-Тайга кожуунуң Тээли (2007 ч. 04.12-де №8 шийтир), Шуй (2007 ч. 04.19, №9 шийтир), Хемчик (2007 ч. 04.27, №5 шийтир), Эр-Хавак (2007 ч. 04.25, №23 шийтир), Бай-Тал (2007 ч. 05.10, №9 шийтир), Кызыл-Даг (2007 ч. 04.23, №6 шийтир), Кара-Хөл (2007 ч. 04.27, №7 шийтир) сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда ко-

ликаның Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының Геологическая №29 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуткан депутаты Александр Доткан-оолович Ооржактың бүрүн эргелерин хуусаадан эрте, 2007 чылдың май 14-тен соксадыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык, Аяңгаты, Ак, Хөндең, Аксы-Барлык, Бижикиг-Хая, Шекпээр, Барлык, Эрги-Барлык сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Барыын-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14 Кызыл хоорай № 146/824-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Кызыл-Мажалык (2007 ч. 04.25, №17 шийтир), Аяңгаты (2007 ч. 04.24, №5 шийтир), Ак (2007 ч. 04.3, №5 шийтир), Хөндең (2007 ч. 04.25, №6 шийтир), Аксы-Барлык (2007 ч.04.23, №21 шийтир), Бижикиг-Хая (2007 ч. 04.12, №5 шийтир), Шекпээр (2007 ч. 04.25, №27 шийтир), Барлык (2007 ч. 04.25, №4 шийтир), Эрги-Барлык (2007 ч. 04.25, №16 шийтир) сумуларының көдээ чурттакчылыг

черлериниң Төлээлекчилер хуралдарының дилээнге үндезилээш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык, Аяңгаты, Ак, Хөндең, Аксы-Барлык, Бижикиг-Хая, Шекпээр, Барлык, Эрги-Барлык сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Барыын-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан, Шеми, Хөндергей, Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Баян-Тала, Чыргакы, Ийме, Элдиг-Хем, Чадаана, Теве-Хая сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң, Чадаана хоорайның хоорай чурттакчылыг чериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч.май 14 Кызыл хоорай №146/825-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга

дүүштүр база Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан (2007 ч. 03.06, №59 шийтир), Шеми (2007 ч. 04.02, №39 шийтир), Хөндергей (2007 ч. 03.28, №40 шийтир), Хорум-Даг (2007 ч. 04.02, №9 шийтир),

Чыраа-Бажы (2007 ч. 03.28, №62 шийтир), Баян-Тала (2007 ч. 04.06, №1 шийтир), Чыргакы (2007 ч. 04.19, №45 шийтир), Ийме (2007 ч. 04.19, №4 шийтир), Элдиг-Хем (2007 ч. 04.10, №29 шийтир), Чадаана (2007 ч. 04.16, №5 шийтир), Теве-Хая (2007 ч. 04.18, №54 шийтир) сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң, Чадаана хоорайның (2007 ч. 04.27-де №15 шийтир) хоорай чурттакчылыг чериниң Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилээш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мөген-Бүрөн, Тоолайлыг, Каргы сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 чылдың май 14 Кызыл хоорай № 146/826-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мөген-Бүрөн сумузуңуң (2007 ч. 04.15, №5 шийтир), Тоолайлыг сумузуңуң (2007 ч. 04.21, №1 шийтир), Каргы сумузуңуң (2007 ч.

1. Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан, Шеми, Хөндергей, Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Баян-Тала, Чыргакы, Ийме, Элдиг-Хем, Чадаана, Теве-Хая сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң, Чадаана хоорайның хоорай чурттакчылыг чериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Өвүр кожуунуң Хандагайты, Саглы, Дус-Даг, Чаа-Суур, Солчур, Сарыг-Хөл көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14. Кызыл хоорай № 146/827-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Өвүр кожуунуң Хандагайты (2007 ч. 04.05, №13 шийтир), Саглы (2007 ч. 04.11, №14 шийтир), Дус-Даг (2007 ч. 04.11, №15 шийтир), Чаа-Суур (2007 ч. 04.11, №11 шийтир), Солчур (2007 ч. 04.11, №12 шийтир), Сарыг-Хөл (2007 ч. 04.11, №13 шийтир) сумуларының Төлээлекчилер

03.16, №54 шийтир) Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилээш Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1.Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мөген-Бүрөн, Тоолайлыг, Каргы сумуларының көдээ чурттакчылыг черлериниң муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Мөңгүн-Тайга кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2.Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы, Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Ишкин көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Сүт-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05.14 Кызыл хоорай №146/828-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы (2007 ч. 04.04, №69 шийтир), Алдан-Маадыр (2007 ч. 04.09, №9 шийтир), Ак-Даш (2007 ч. 04.17, №48 шийтир), Бора-Тайга (2007 ч. 04.10, №4 шийтир), Кара-Чыраа (2007 ч. 03.27, №6 шийтир), Кызыл-Тайга (2007 ч. 04.09, шийтир), Ишкин (2007 ч. 04.11, №7 шийтир) сумуларының Төлээлекчилер

хуралдарының дилеглеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Өвүр кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Өвүр кожуунуң Хандагайты, Саглы, Дус-Даг, Чаа-Суур, Солчур, Сарыг-Хөл көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Танды кожуунуң Успенка, Арыг-Бажы көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05.14 Кызыл хоорай № 146/829-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Танды кожуунуң Успенка (2007 ч. 05.04, №5 шийтир), Арыг-Бажы (2007 ч. 05.02, №4 шийтир) көдээ чурттакчылыг сумуларының Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилеп, Тыва

Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Танды кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Танды кожуунуң Успенка, Арыг-Бажы көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тере-Хөл кожуунуң Эми, Балыктыг, Шынаа, Каргы көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Тере-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05.14 Кызыл хоорай №146/830-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлуңуң 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Тере-Хөл кожуунуң Эми (2007 ч. 04.26, №2 шийтир), Балыктыг (2007 ч.04.26, №2 шийтир), Шынаа (2007 ч. 04.26, №5 шийтир), Каргы (2007 ч. 04.26, №5 шийтир) сумуларының Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилеп,

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1.Тере-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга Тере-Хөл кожуунуң Эми, Балыктыг, Шынаа, Каргы көдээ чурттакчылыг сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2.Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем, Арыскан, Хайыракан, Көк-Чыраа, Ийи-Тал, Чааты, Торгалыг, Эйлиг-Хем, Арыг-Үзүү көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14. Кызыл хоорай № 146/832-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем (2007 ч. 24.04, №16 шийтир), Арыскан (2007 ч. 24.04, №13 шийтир), Хайыракан (2007 ч. 25.04, №12 шийтир), Көк-Чыраа (2007 ч. 24.04, №9 шийтир), Ийи-Тал (2007 ч. 24.03, №7 шийтир), Чааты (2007 ч. 19.04, №24 шийтир), Торгалыг (2007 ч. 27.04, №10 шийтир), Эйлиг-Хем (2007 ч. 24.04, №10 шийтир), Арыг-Үзүү (2007 ч. 26.04, №91

шиитпир) сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының делеглеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Улуг-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем, Арыскан, Хайыракан, Көк-Чыраа, Ийи-Тал, Чааты, Торгалыг, Эйлиг-Хем, Арыг-Үзүү көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл, Ак-Дуруг, Кызыл-Даг, Шанчы көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Чаа-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14. Кызыл хоорай № 146/833-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл (2007 ч. 28.04, №41 шийтир), Ак-Дуруг (2007 ч. 24.04, №78 шийтир), Шанчы (2007 ч. 27.04, №45 шийтир), Кызыл-Даг (2007 ч. 26.04, №8 шийтир) сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының делеглеринге

үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чаа-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл, Ак-Дуруг, Кызыл-Даг, Шанчы көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы, Хөлчүк, Хендерге, Сайлыг, Чал-Кежиг көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Чеди-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14. Кызыл хоорай № 146/834-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Чеди-Хөл кожуунун Хову-

Аксы (2007 ч. 29.03, №24 шийтир), Хөлчүк (2007 ч. 19.03, №6 шийтир), Хендерге (2007 ч. 23.03, №11 шийтир), Сайлыг (2007 ч. 03.05, №12 шийтир), Чал-Кежиг (2007 ч. 20.04, №6 шийтир) сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының делеглеринге үндезилеп,

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чеди-Хөл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы, Хөлчүк, Хендерге, Сайлыг, Чал-Кежиг көдээ чурттакчылыг сумуларның

муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тес-Хем кожуунун Самагалдай, Кызыл-Чыраа, Берт-Даг, Ү-Шынаа, Чыргаланды, Шуурмак, О-Шынаа көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Тес-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14. Кызыл хоорай № 146/831-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Тес-Хем кожуунун Самагалдай (2007 ч. 12.04, №59 шийтир), Кызыл-Чыраа (2007 ч. 23.04, №51 шийтир), Берт-Даг (2007 ч. 24.04, №54 шийтир), Ү-Шынаа (2007 ч. 24.04, №41 шийтир), Чыргаланды (2007 ч. 24.03, №19 шийтир), Шуурмак (2007 ч. 25.04, №17 шийтир), О-Шынаа (2007 ч. 25.04, №23 шийтир) сумуларның Тө-

лээлекчилер хуралдарының делеглеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тес-Хем кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга Тес-Хем кожуунун Самагалдай, Кызыл-Чыраа, Берт-Даг, Ү-Шынаа, Чыргаланды, Шуурмак, О-Шынаа көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Эрзин кожуунун Нарын, Эрзин, Бай-Даг, Мөрен, Сарыг-Булуң көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Эрзин кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 05. 14. Кызыл хоорай № 146/835-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Эрзин кожуунун Нарын (2007 ч. 23.04, №13 шийтир), Эрзин (2007 ч. 18.04, №11 шийтир), Бай-Даг (2007 ч. 12.04, №72 шийтир), Мөрен (2007 ч. 17.04, №15 шийтир), Сарыг-Булуң (2007 ч. 19.04, №8 шийтир) сумуларның Төлээлекчилер хуралдарының делеглеринге үндезилеп,

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга Эрзин кожуунун Нарын, Эрзин, Бай-Даг, Мөрен, Сарыг-Булуң көдээ чурттакчылыг сумуларның муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының албан-хүлээлгезин күүседип турар Л.Ы.КАРА-САЛ.

РЕЗ Бистин республикада бир кайгамчык ниити билиг өөредилге чери бар. Ооң доозукчулары школаны дооскаш, хары угда ийи документини — үндезин ниити өөредилгени доосканының дугайында быжыг билигниц аттестадын болгаш мергежилинин аайы-биле курстарны доосканының дугайында шынзыдылганы холга алып.

Мен бөгүн республиканың Р.Д.Кенденбиль аттыг ниити билигниц хөгжүм уран чурулга школа-интернадының (республиканың уран чүүл школазының) өөреникчилеринин ээлчеглиг өөредилге чылын доосканы-биле бо чылгы отчеттуг концертинин база ол-ла өөредилге черинин тыва аас чогаалының уругларның үлегерлиг «Сайзанака» ансамблинин тургустунганындан бээр 15 чылдаанының дугайында чүүлду бижикседим. Өөреникчилеринин каттышкан концерти Тываның Улусчу чогаалдыг бажаының концерт залында май 24-те болган.

Концерт мурнунда чылдарда дег солун болган. Шынап-даа болза, бодунун херээзин езулуг профессионалды башкылап ажылдап турар школаның концерти ындыг турар-даа ужурлуг. Айыраңкаас, чүзүн-баазын кылдыр чараштыр кеттинген уруглар сценаны кырынга үнүп кээрге, көрүкчүлөр, ада-иелер болгаш школачы эш-

өөрү оларны адыш часкаашкынар-биле чылыг-чымчак хүлээп алган.

Бо уруглар каяа-даа тыва уран чүүлду төлээлеп чорааш, республиказының уругларының адын сыкпайн турганнар, түнелинде, чүгле 2006 чылда безин делегей, регионнар болгаш республика чергелиг «Идегел» «Уран чүүлдүн чөлээжи», «Хүннүн соонда», «Хаттар өңнери», «Хамнаарак», «Сараадак» конкурстарга, делгелерге, фестивальдарга болгаш олимпиадаларга 40 лауреаттыг, 7 дипломантылыг болгаш хөй санныг хүндүлел бижиктерлиг болган. 2007 чылда база 5 өөреникчи делегей чергелиг «Идегел» хөгжүм конкурсузунун лауреаттары аттарны чаалап алган. Маңаа школа-интернаттын 3 өөреникчизи өөредилгезинге болгаш уран чүүлге чедишкенин болгаш ТР-нин Чазаның Даргазының эвээш эвес түннүг тускай грантыларын

ЭКИ ҮНЭЛЭЛДИ БЕРГЕН

эрткен чылын алганын демдегледип каайн. Чедишкенин уруг-дур бе?

Каттышкан концерттин бирги кезээнде уруглар классиктиг хөгжүмнү ойнааннар. Орус улустун хөгжүм херекселдеринин оркестри (удуртукчузу Лилия Ендан), аас чогаалдың «Эртин» бөлүү (удуртукчузу Коңгар-оол Ондар) база «Ойна» (удуртукчузу Вале-

гаткан. Бистин бо уругларыныска Италияның, Францияның, Тайваньның, Моолдун көрүкчүлери адыш часкап турган. Олар Россияның дыка хөй хоорайларында боттарының уран талантызын магадаткан. Каяа-даа көрүкчүлөргө чүгле чараш номерлерлиг шынчы бараалгал, түнелинде — чедишкенин. «Сайзанақтың» бүгүдөгө

чедиришкенин ооң оралакчызы Виктор Чигжит номчааш, «Сайзанака» хөгжүм төвүн белекке берген. Моолдун Улангом хоорайда Парчынаа аттыг аныяктар театрының школачы артистери база «Сайзанака» концерт номерлерлиг байыр чедиргенер.

«Сайзанақтың» уруглары концертти «Тараачы» деп ыры-хөгжүмнүг, танцылыг оюн-тоглаа-биле эгелээш, тыва классиктиг танцылар «Декей-оону», «Адымны», орус улустун «Птица тройканы» күүсеткенер. Көрүкчүлөр өзүп олурар ыраажылар Ангелина Салчактың күүсеткени «Чашпы хемим», Эртин Туматтын «Эзир-Кара», Меңги Монгуштун «Баян-Дугай» деп ырыларын уруг сонуургал болгаш таалал-биле дыңнааннар.

Дунмаларына ыры-шоорлуг байыр чедиришкени Игорь болгаш Айдысмаа Көшкендейлер кылганнар, ада-иелер мурнундан оларның уругларын уран чүүлге кижизидип турары дээш өөрүп четтиришкенин чылыг-чымчак сестерни Кара-кыс Ак-Лама, Наталья Куулар дээш, өскелер-даа чугаалаан.

Көрүкчүлөр концертке эки үнелди берген. А «Сайзанака» хөй чогаалдыкчы чедишкенин күүзээн.

Концертти көргөш, республиканың уран чүүлүнүн келир үеде езулуг мастерлери өзүп олурардыр деп иштимде боодам. Шынап-ла, бо школа-интернаттын мурнунда чылдарда доозукчулары республиканың культура адырының элитазын (өзүүн) тургузуп, «Саян», «Тыва», «Алаш», «Чиргилчин», «Азас» ансамблдеринин бо хүннерде артистери болуп турарлар. Бо чаңчыл моон-даа сонгаар улам-на сайзырап турар болзунам!

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуруктары.

рий Ондар) ансамбли тус-тузунда элээн каш солун хөгжүмнерни бедик деңгелге күүсеттилер. Янзы-бүрү уруг конкурстарның лауреаттары — балалайкага Шончалай Мижит-Доржунун, виолончельге Буян Сарыбаевтин, баянга Адыган Айыжының дээш, өскелеринда мергежилдиг күүселделерин көрүкчүлөр магадаан. Чижээ, сөөлгү адаанын күүсекчиге Кызылдың уран чүүл училищезинин директору Виктор Нагорный акша шаңналын тывыскаш, ооң адресинге чылыг сестерни чугаалады. Ону «Бистин училищеге өөренип көр» дээн делег ээрээшкени деп иштимде билдим.

Уругларның үлегерлиг «Сайзанака» ансамбли концерттин ийги кезээнде оюн-көргүзүүн бараал-

билдингир база көрүкчүлөргө оларга ынак апарганына ооң тургузукчулары, бо школа-интернаттын башкылары, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчылары Мария Лопсановна, Раиса Монгуштун, Вячеслав Тановтун, Тамара Даваанын, РФ-тин алдарлыг артизи, ТР-ниң улустун хөмөй-жизи Коңгар-оол Ондарның дээш, өскелерин-даа үлүг-хуузу улуг.

«Сайзанақтың» школазын 15 чыл ишинде 200 ажыг уруг эрткен. Оларның хөй кезин ам боттары чер-черлерде уран чүүл башкылары болуп, чедишкенин ажилдап чоруур. Чижээ, ооң бирги доозукчулары концерт үезинде ансамблге телевизорну белек кылдыр сөңзөөн. ТР-ниң культура сайыдының байыр

Озалааш-даа болза, үре-түңвездиг школа

ТР-нің Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.Морозов байыр чедирип тур. Оң талазында школа директору К.Сүлдүм.

Тес-Хем кожуунуң Үстүү-Шынаа (Ү-Шынаа) ортумак школазы 70 харлаан юбилейин чоокта чаа демдегеп эрттирген. Ырак-узак черде турар школаның төөгүзү онзагай. Ат-бажы сураглыг доозукчулары база эвээш эвес. Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды Петр Морозов, Тес-Хемниң кожуун чагырыкчызы Владимир Орус-оол болгаш оон-даа өскелер школаның коллективинге, ооң доозукчуларына байыр чедирип, белек-селектерни хөйү-биле сөңдүз.

Ү-Шынаа ортумак школазы 1937 чылда ажыттынган. Ынчан аңаа 19 өөреникчи турган. Оон бээр школаның төөгүзү эгелээр. Ү-Шынаа школазының төөгүзүн баштай коптарчы көөрге, өске шак-ла ындыг көдээ школалардан улуг ылгал чок. Ынчалза-даа касканнап, ылавылап эгелээрге, дыка солун чүүлдер илереп келир. Чижээ, бо школа Тес-Хем кожуунга бир дугаар ажыттынган школа деп чүвени ында ажылдап турар башкылар безин чоокта чаа юбилейинге белеткенип тургаш тодараткан. Ынчан аңаа Самагалдайның амгы №2 школазы турган бооп турар. Соонда ол Самагалдайже көшкени ол. А артып каан школа — Ү-Шынааны апарган. Оон ыңай база бир онзагай чүүлү — дыка хөй чылдарның дургу-

зунда республиканың өске школалары сес чыл азы ортумак школаларже шилчип турда, ол эге школа бооп, 1966 чылга чедир артып турган.

Школаның сайзыралы эге чадазында аажок оожум чоруп турган-дыр деп чамдык улус түңнөп болур. Оозу база шын, ынчалза-даа оон онзагайы база мында деп болур. Моон мурнунда школа улуг юбилейлер-даа эрттирип көрбээн, ынчангаш ирги бе доозукчулар школазын сагынганы ол боор, хөйү-биле чыгып келген. Эге дээрзинге хоочуннарны, школаның баштайгы доозукчуларын хүндүлээр. Оларның аразына Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, хоочун журналист Маадыр-оол Калчан турган. Ынчангы өөренип чораан-

нардан ындыг-ла хөй эвес кижиге арткан бис» деп ол чугаалады. «Шуптувус диртегер кара алгы тоннарлыг, хөй кежинден даараан дүктүг чүвүрлерлиг өөренип кирген бис. Ийги класска өөренип турувушта бистерни, эки өөредилгелиг 10 хире кижини, пионер жежигүнүңгө хүлээп алгаш, моюннар-выска кызыл галстуктар баглап бергенин черле утпас мен. Хөй кежинден даараан хирлиг кара аларган тыва негей тоннарывыстың моюндуруунуң даштынга кызыл пионержи галстуктарны баглаптарга, бот-боттарывысты чарашсынып, чоргаарланып, өөрүп турганывысты чүге деңээр боор» —

зү-биле ам болза «тускайлаан программа-биле» ажылдап турган деп болур. Кижиге бүрүзү башкының доктаамал кичээнгейинде. Ынчангаш багай өөренип уруглар ховар турган. Адаттынган ийи эжишкиден аңгыда, Ү-Шынаа школазының доозукчуларының аразында сураглыг кижилер эвээш эвес. Дыл эртемнериниң баштайгы тыва доктору Александр Кунаа, Тываның кадык камгалалының баштайгы ажилдакчыларының бирээзи Карбый-оол Чооду, ооң оглу, баштайгы тыва поляржи, Октябрь революциязы орденниң эдилекчизи, амгы үеде Санкт-Петербуртта чурттап чо-

Школага база бир онза белек — шактыг чурук.

деп, ол сактып каттырды.

Маадыр-оол Калчановичиниң кады өөренип чораан эжи Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи Даш-оол Ноокай база аңаа улашты. «Ынчан шуптувус чүгле 5-терге өөренип тулган оолдар болгай бис» деп чугаалады. Ол шын, ол үеде башкылар өөреникчи бүрү-

рүр Владимир Чооду, кызыл партизан Куякпан, Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи Баазан-оол болгаш өскелер-даа.

Бо хүнде школада чүс хире өөреникчи бар, башкыларның саны 20 бичин ажып турар. 10 чыл ишинде оларны Клавдия Сүлдүм удуртуп келген. Тыва Республика-

ның өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының талазы-биле сайыды Петр Морозов директорга болгаш орус дыл, литература башкызы Мандыш Сүлдүмге өөредилге адырынга онза чедишкенин дээр Россия Федерациязының Өөредилге болгаш эртем яамызының хөрек демдээн тывыскан.

Школаның амгы амыдыралы 40 чылдарга деңээр арга чок болбайн канчаар. Үениң сөөлү негелделери-биле дериттинген өөредилге класстары, компьютерлер бар. Ынчалза-даа шиит-пирлээри берге айтырылгар база чок деп болбас. Даштыкы дыл, математика дээр эртемнерни башкыларга специалистер чок. Бо хүнде школада ажылдап турар башкыларның хөй кезини — оларның боттарының-на доозукчулары, Ү-Шынаа чурттакчылары.

Чогум Ү-Шынаа школазы өөреникчилеринге таарымчалыг байдалды тургузары-биле эвээш эвес ажылды кылып турар. Школаның чаа бажынын ада-иениң дузазы-биле септеп, ажылгалга кириген. Ооң мурнунда чылдарда школаның бажыны бичин турганындан өөреникчилер үш ээлчег-биле өөренип ужурга таваржып турган. Школаның чанында интернет база бар. Ында хөй кезинде чединмес өг-бүлелерниң уруглары чурттап турар.

Берге айтырылгар бар турбу-же, Ү-Шынаа школазы суурнун культура болгаш спорт талазы-биле төп одаа болуп турар. Суурнун чуртталгазы школадан дорту-биле хамааржып турар деп болур. Школа чок чуртган болза, суур-даа турбас деп каш-даа кижиге чугаалады. Ү-Шынаа школазының эң онзагай талазы бо. Башкы — суурда эң хүндүткелдиг кижиге бооп артышаан.

Ая ТЮЛЮШ.

Кызыл хоорай.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Чаа-Хөл суурнун 120 чылынга

СҮГДҮР САЙЫТ БОЛГАШ ООН САЛГАЛДАРЫ

Амгы Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг сумузуңда Үстүү-Кара-Сугнун Эзим-Адаанга малчын, тараачын, балыкчы, аңчы арат Монгуш Сайын-Хөө чурттап чораан. Оон кадайы Бавык 1897 чылдың беш айда, амгызы-биле ол чылдың майның 6-да баштайгы төлүн божаан. Огун Сүгдүр деп адап алганнар.

Эртем-билигже сундулуг болгаш Сүгдүр моол дылды, эрги моол бижикти, тибет дылды болгаш тибет бижикти хостуг билер кылдыр шингээди алган. Кажан Сүгдүр Тыва Араттың революстуг шеринге албан эрттирип турда, ону Тыва Арат Республиканың Иштики херектер яамызынга ажылдаар кылдыр томуйлаан. 1930 чылда Хемчиктин үймээнин чылча шаварынга ол киржип, эрес-дидин көргүскен. 1932 чылда Монгуш Сүгдүр ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыдының хүлээлгелерин күүседип турда, Тываның чер-девискээрин хунаашкан Тере-Хөлдүн контрреволюстуг тура халышкыны өөскүп үнген. Тываның революстуг шериниң шилдиндек отрядын Сүгдүр баштап алгаш, Тере-Хөлче чорупкан. Бүгү аргаларны ол херегеп тургаш, үймээчилерни дургени-биле баскан болгаш төрөөн Тываның чер-девискээринин бүдүн-бүрүн чорун эрестиг камгалап шыдаан. Оон-биле кады ажылдап чораан эжи Ханды-Сүрүн дарга менээ мынча деп чугаалаан: «Сүгдүр сайыт дээрге, кайгамчык сагынгыр-тывынгыр, мога-шылаг чок, эрес-дидим болгаш эзулуг маадырлыг кижиге. Оон арга-дуржулгазындан хөй чүүлдерни өөренип алган мен».

Сүгдүр Москвага алды ай хуусаалыг өөредилгени эрткен

сөөлүнде ону ТАР-ның Үстүкү шүүгүзүнүң (Дээди судунуң) даргазынга томуйлаан, Тыва Араттың Революстуг намының Төп Комитетиниң Политбюрозунуң жежигүнүңгө, ТАР-ның Биче Хуралының депутатынга сонгаан. Тывага корум-чурумну тургузар, арат чонун ортузунга хоойлу-дүрүмнү суртаалдаар, кем-херек үүлгедиишкенин, мал оорлаар чорукту соксадыр, хамаатыларның айыыл чок чоруун камгалаар талазы-биле Сүгдүр сайыт улуг ажилдары боттандырган. Төрөөн Тываның амыдыралына, хөгжүлдесинге Монгуш Сайын-Хөө оглу Сүгдүрнүң ачы-хавыяларын бедни-биле үнелээн болгаш ону ТАР-ның Республика болгаш Күш-ажыл орденнери-биле шаңнаан. Оон кадыкшыл байдалы баксырааны-биле 1940 чылдың чайынында ол халашкан болгаш ТАР-ның Биче Хуралының депутаты эргени амыдырал-чуртталгазының төңчүзүңгө чедир эдилеп чораан.

Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Шаңчы сумулары 1941 чылга чедир Чөөн-Хемчик кожуунуң эргезинге турган. Кажан Чаа-Хөл кожууну чеди сумулуг кылдыр тургускан сөөлүңдө, кожуунуң баштайгы даргазы кончуг томаангы, угаанныг Кончук дарга болган. Девискээри делгем-даа болза, эвээш сумуларлыг Чаа-Хөл кожуундан бүгү Тывага сураглыг кижилерниң деп-шээнин демдеглээр болаан мен. Олар кымнарыл дээрге, Ак-Туруг чурттуг Монгуш Чөвек оглу Сувак. Ол ТАР-ның үезинде Тываның

камгалап сайыды турган, Москвага шериг академиязын дооскаш, Тыва автономнуг областың шериг комиссарына 50 чылдарның ортан үезинге чедир ажылдаан.

Тыва Арат Республиканың даа, совет эрге-чагырганың-даа чылдарында бүгү Тывага ат-сураглыг, оон хөгжүлдесинге улуг үлүүн кириген кижиге — ол дээрге, Ховалыг Базыр-Сат-тыр. Бүгү-эвилелдин Коммунист (большевиктер) партиязының — БКБП-ниң төөгүзүн Ховалыг Койнаевич ТАР-ның үезинде конспектилеп, тыва дылга парлап үндүргөш, ол улам-на алдаржаан турган. СЭКП ТК-ның чанынга турган партияның дээди школазын ол дооскаш, СЭКП Тыва обкомунуң идеология талазы-биле секретары турган үезинде С.К. Тока-биле харылзаа-байдалы баксырааш, Базыр-Сат халашкан.

Бодунуң үезинде шыырак эртем-билигилг кижилерниң бирээзи — алызында Хереме чурттуг Сат Очур-дур. Ол Тываның аныктарының революстуг эвилелиниң — ТАРЭ ТК-ның чиңгине секретары турган.

Чаа-Хөлдүн алдарлыг кижилериниң бирээзи — Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи эмнеге албанының лейтенантызы Хүргүлек эмчи-дир. Тулчушкун шөлдеринге Түлүш Хүргүлек хөй дайынчыларның амы-тынын камгалап алган. Бистиң Чаа-Хөл кожуундан Ада-чурттун Улуг дайынының фронтунуңче 13 эки турачы чоруткан болгай. Оларның иштинден

мээң чоок төрелдерим Монгуш Базыр, Монгуш Надаажал олар немец-фашист эжелекчилерге удур кадыг-дошкун тулчушкуннар үезинде маадырлыгы-биле өлгөннер. Кызыл-Даг чурттуг Тюлюш Сандак (Борис Ламаның акызы) хары черге хайыралыг кара бажын мөңгө салгаш, акы-думма чевээнде төнмес уйгузун «удуп чыдар». Кара-Тал чурттуг Түлүш Балчат Тиелелге хүнүн Румынияның девискээринге уткааш, Чөөн чүкке Японияның квантун шерин чылча шаварынга маадырлыгы-биле киришкен, төрөөн Тывага 1946 чылда чанып келгеш, иштики херектер органнынга хөй чылдарда ажылдап чораан. Чаа-Хөлдүн гвардейжи оолдары Ховалыг Калбак, Сат Таваа-Самбуу, Андрей Сундуй, Монгуш Сарыгбай, Борис Лама, Ховалыг Бүрүле, эрес-дидим кыстары Поля Оюн, Кыргыс Норжуң олар Украинаның суурларын, хоорайларын, ылаңгыя область төвү Ровно хоорайны фашист эжелекчилерден хостажып, маадырлыгы-биле чаалашкаш, төрөөн черинге эеп келгеннер.

Чаа-Хөл чурттуг болгаш малчын, тараачын, аңчы Санааның оглу Түлүш Талганчык ТАР-ның үезинде Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң секретары бедик албан-дужалга деп-шээн турган. Кажан Тыва Россияның составына эки тура-биле каттыжып кирген сөөлүңдө, Түлүш Санаевич Москвага партияның дээди школазын чедишкенин дооскан соонда, СЭКП Тыва обко-

мунуң кадрлар болгаш организастыг ажил талазы-биле секретарына хөй чылдарда ажылдап, төрөөн Тываның хөгжүлдесинге төлөптиг үлүүн кириген.

Тываның сураглыг болгаш алдарлыг кижилериниң бирээзи — Хереме чурттуг Прокопий Саттыр. Шаанда тывалар Василийны Мачылай, Игорьну Ийгуур, Иннокентийни Экээндөй деп боттарының тыва аяны-биле адап чорааны ышкаш, Прокопий Сатты Бора-Хопуй деп адай бергеннер. Москвага шериг академиязына ол тергиин эки өөренип, харын аңаа чаа өөренип кирген тываларга хелемечи болуп ажылдап турган.

Чаа-Хөлдүн база бир алдарлыг кижизи — Шулуу Сат-тыр. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунга филология эртемнериниң доктору, профессор Шулуу Сатты киригени таварылга эвес. Төрөөн Тываның эртемни, чогаалын, культуразын сайзырадырынга ол төлөптиг үлүүн кириген, арбын номнарны бижээ. Маадырлыг Кызыл Шеригге дайынчы хөй аъттарын берген Кара-Тал чурттуг алдарлыг малчын Сертипти, Ак-Туруг чурттуг Монгуш Тамбаны, Монгуш Кара-Шактарны, Ховалыг Намдакты болгаш өскелерни-даа кожуунуң амгы болгаш келир үеде салгалдары кажан-даа утпас. Сүгдүр сайыттың салгалдарының дугайында допчулап бижирге, мындыг-дыр.

Алексей ДУГЕРЖАА,
дайынчы болгаш күш-ажыл-
дың хоочуннарының Кызыл
хоорай чөвүлелиниң прези-
диум кежигүнү.

Өөредилге черинде

ҮЕ ӨСКЕРИЛЗЕ-ДАА,
СОЛУГА ХЕВЭЭР АРТКАН

Чадаананың №6 профессионал училищези Тывада бир хоочун өөредилге черлериниң бирээзи. Ол эки-даа, берге-даа үелерни эрткен. Социалистиг ниитилел үезинде бо училищениң хандырылгасы эки турган. Күрүне аңаа херек бүгү-ле чүүлдерни берип келген.

Училищениң ажил-амыдыралы-биле номчукчуларны таныштырарын ук өөредилге чериниң өөредилге эргелекчиси **Алдын Дилгижекович Монгуштан** дилээримге, мынчаар харыылады:

— Республиканың профессионал өөредилге черлери тус-тузунда аңгы-аңгы ажилчын кадрларны белеткеп турар. Оларның аразында Чадаананың №6 профессионал училищези бөгүнгү рынок харылзааларының негелдеринге дүүштүр ажил-чорудугазын организаастан.

Училище Россияның күрүне үлегерлеринге дүүштүр план болгаш өөредилге программалары-биле ажилдап турар, а күрүне үлегери бүрүзүн садып алыр апаар. Бо бирги категорияның профессионал өөредилге чери болур.

Амгы үеде өөредилге черинге чаңгыс сандай-даа, көзөнөк шил-даа күрүне бербестез. Ынчалза-даа башкылар, мастерлер келир үениң тускай ортума мергежилдиг кадрларын белеткевишаан. Кандыг-даа үеде ажилчын кадрлар

херек болгай. Училище Өвүрүнүң Хандагайтыда, Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадырда болгаш Бажың-Алаакта салбырларлыг, олар тудуг мастерлерин, ногаажыларны белеткеп турар. Салбырларда нитизи-биле 41 сургуул 10 аңгы мергежилде тус-тузунда быжыглаттынган.

Моң мурнунда чылдарда сургуулдарны чемгерери-биле акшаны күрүне тускайлап үндүрүп турган, а 1998 чылдан бээр чүгле 61 долу өскүстерже аш-чем болгаш идик-хеп акшазын берип эгелээн.

Училищедде 28 башкы ажилдап турар. Бүдүрүлгө кичээлдериниң мастерлери база бар. Башкылар кичээлдерге колдуу Беспаловтуң чаа өөредилге технологиязын ажыглап турары солун. Оң түннелінде, ногаажылар башкызы Чинчи Кууларовна Саттың, машина-техника тургузуунуң башкызы

Артем Демир-оолович Ондарның, канакчылар башкызы Арзылан Ондарович Меткениң, поварлар мастери Галина Кызыл-ооловна Монгуштуң, дарааныкчылар мастери Долаана Калдар-ооловна Кууларның, садыгчылар мастери Зоя Салчакровна Кууларның дээш, өскелерниң-даа ажылының деңгели бедик.

Бо өөредилге чылында училищени 312 сургуул доозар. Кичээлден дашкаар үелерде училищедде спортчу маргылдаалар, секциялар, темалыг кежээлер доктаамал эртип турар. Оларны училищениң директорунуң өөредилге-кижицидиңге талазы-биле оралакчызы Алефтина Херел-ооловна Куулар билдилг удуртуп турары мактанчыг. Суворов Монгуштуң удуртуп турары бокс секциязы республикада билдингир апарган.

Өөредилге чериниң чоргаарлы сургуулдар эвээш эвес. Оларга келир үениң поварлары Чечена Даржааны, Азиана Монгушту, дарааныкчылар Салбак Хертекти, Байлак Монгушту хамаарыштырып болур.

Сургуулдарга быжыг билиг бээрине яңы-бүрү материалдарны, чиг эттиң чедишпези хомуданчыг. Ол чорук өөредилге программаның күүселдезинге база шаптыктыг дээрзи билдингир. Сан-хөөнүн чедишпезинден трактор болгаш автомашиналар башкарар программалар күүсеттинмейн турар.

Училищениң дузалал ажил-агыиында 400 шээр, 28 бода мал бар. Оң өзүп-мандырынга кадарчы Сергей Таан-оолович Кууларның кирип турар үлүг-хуузу улуг.

Өөредилге чери эът, картофель-биле бодун чыл санында хандыртынып келген. Эрткен чылын 12 тонна картофельди, 2 тонна капуста, морковь болгаш 500 кг свеклана алдывыс. 8 га черге кызыл-тас тарааш, оон 4 тонна дүжүт алдывыс.

Бүдүн өскүс уругларга күрүне чыл санында акша дузаламчызын көргүзүп турар. Олар чай болургала, Кегээн-Булак аржаанынга, а чамдыызы Дус-Хөлдө лагерге дыштанырлар. Артканыры Арыг-Бажында дузалал ажил-агыиынга ногаа аймаа өстүрүп ажилдаарлар — деп, Алдын Дилгижекович Монгуш чугаазын доосту.

Арагачы **ДОНГАК**.
Чадаана хоорай.

ЧАЙЛАГЖЕ
КӨШКЕНИВИС

Ынчан Ада-чурт дайынының сөөлү чылдары хире чүве. Алды ай, часкы тарылга доозулган. Көп-Сөөк сумузуунуң Улуг-Оорунуң аалдары хем бажындан куду тус-тус чайлагларынче уурук-сууруктап көжүп эгелээн үеги. Бистиң аймактың өглери ынчан Аңгы-Төрүүр чарык аксынга чыткан. Ынчан амгы үедеги ышкаш машина-техника деп чүве бар эвес, көжерде аалдар чүгүн шары-бугага, аът-ынаага чүдүртүнер уе турган. Көжерде аалдың улуг уруглар, оолдары хонар черинче мал-маганы анай-хураган, бызаа-көдээзи-биле катый-хаара эртелеп, даң бажында-ла, сүрүп алгаш чоруптар.

Авам бистин фронтуга дузаламчыга берипкенивис Чааш-Кула деп адывыска мени соонгаш ушкаргаш, менден биче кавайда кыс дунмам Бичини эзерниң башкы бажынга кавай баа-биле эгин ажылдыр быжыглап алгаш, чоруп орган. Өөвүстүн херекселдерин 5-6 хире малга чүдүргөн боор. Көжүр чедер черивис — Оруг бажында Ногаан-Хөл. Ол черге үш чайлаг турган: үстүң чайлагга Хертек Делгерлерниң, ортаа чайлагга бистин аймактын, а алдыга Кара-Сугда чайлагга бистин кудаларыкыс болур Найдын, Дилан Салчактар чайлар турган.

Чайлагдан үнгеш, Оргу-Шөл аксындан хемни кешкеш, хемни өрү өскээш, Мозагалыг-Каът кырынга бичин дыш ап, чүктерниң багларын дыңзыдып быжыглааш, Кара-Суг аксын өрү чоктааш, чайлаавыска хүн ашпаанда ончаменди чедип келиривиске, инек, хой сүрген улузувус бисти мурнай чедип келген болгаш улуг өөрүшкү-биле бисти уткуп алганнар.

Кадрчыларывыс харын-даа оодаар ыяш-дажын чыып, чадагай кажаа доразында анай-хураган баглаар хөңелерни быжыглап, инек саар черлерде челелерни хаккылап каан болдулар. Кежээликтей мал-маган шупту өдөккө келгенде, өөвүстү өглээн соонда, ававыс угбаларым-биле кадун шайывысты хайындыргаш, үстүн от-көзүвүс, оран-тандывысче чаңчыл езугаар өргээш, аалдың иштин чемгерди. Чайлаавыстың туруш байдалын алырга, хөл кыдыы сын кырында, хүн ажар чүгүндө Оргу-Бяш тайгазы чайлаавысты хат-шуурзалап камгалаан чүве дег хуурун алган сүрлүү кончук көстүп турар. Артың талазы сын кыры болгаш серин салгын артыш-шаананың чыды-биле ала-чайгаар айдызап кээр, арыг агаарын херек долдур кижиниң тынып-ла туруксаазы келир. Чайын Ногаан-Хөлге чайлаарга, магалыг-ла ийин.

Донар-оол **ХОМУШКУ**, улус өөредилгезиниң хоочуну.

• Амыдыралдан чугаа

ШААМ-БИЛЕ КЕТТИНИП ЧОР МЕН

Кижини төлү чырык чер кырынга төрүттүнүп келгеш, чылдың дөрт үезинде тааржыр эпиг идик-хепти кедер апаар. Эскерип чоруурга, үешагның аайы-биле хептер өскерлип чоруур боор чүве-дир. Аныяктарга сонуурганчыг-даа болур чадавас, кедип чораан чамдык хептерим дугайында маңаа бижикседим.

Ылбыргай чаш чорумда чүү боор, чөргей тырткаш, тыва кавайга өшкү чөөгүн чымчактааш, өдөк-биле кургаглааш, аадып өстүрүлө кагды ыйнаан. Ичелеп алырымга, чөөктү кургадыр аскаш, чок дээр эвес, өде берген өдээн солуй шаап-ла каар, ол-ла-дыр. Ону-мону кедер мен деп негелде тургузар шаам бар эвес, шуглак иштинге өзүп келген кижиниң мен ийин.

Чогум шокар-шокар медереп билип келгенимде, хырымның дүвү көстүп турар серге кежи чучактыг, чымчак идиктиг, анай, хураган аразында халып турар оолчугаш-ла чораан мен.

Бежен чылдарның эгезинде школага өөренип эгеледим. Авам даалымбадан хөйлен, чүвүр даарааш, шекпен майыктааштар садып берген. Өөренип хевимге камнымын кончук, шоладан келгештиң-не уштуп каар мен. Майыктааштарымны сонуургаарым-на ындыг турган боор, чүлгүп-чүлгүп, аптара кырынга салып алып турдум. Ол үеде шаровар дижири хөлбегер, шазында резинкалыг чүвүрлер неперенгей турган. Даарап алыры-даа белен чүве, пөзүнүн өртээ ындыг-ла чиик турган боор. Кедерге эпиг, серин, ээлгир-дүүлгүр эки-ле эт.

Бичини оолдар бирээни-ле тып алган турар болгай. Шароварлыг школага өөренип чедө бээрине, артындан кедеп чедип келгеш, хенергедип туруп-туруп, дискен караанга дээр дорзуктай тыртыптар оозу-ла кончук. Оон хорадажып, колданнажып, ыглажып-даа турар-ла бис. Сөөлүндө кезей бергеш, резинка-биле чиңге баг тай туткаш, шарып алып апарган бис. Чеже-даа тырткылаарга, бааң кая салыр дээр сен. Кыжын соой бээрге, тайыс дүктүг кештерден алгы чүвүр даарааш, даштындан додарлап бээр. Чеже-даа сооп турда, кижини доңмас, харын-даа изиргенип чоруур, тергиниң чылыг.

Идик кылдыр инек азы молдурга кежиниң дүгүн чыдыткаш, чымчадыр этээш, саргартыр ыштап-ыштап, хөм идиктер даарап бээр. Хавактан чуңгуулап турунда, хаактың-даа херээ чок, тевектезрге, артында-ла даажы дөлдүрт-дөлдүрт кылдыр ойнаарга, аът мыя тепкилеп, борбак-каралап ойнаарга, эптиин канчаар! Хептиң экизи хап идиктен эртпес деп бодай бээр мен. Хайлыг, төрүмелимден майтасымаар болганындан-на турган боор, идиктеримниң эжектерин олуртур базып алырымга, баштактары: «Дорзук чүвүр, доора майтак»-даа дышкен ышкаш апаар.

Шаг-үениң сайзырап келгени-биле ол турган боор, шору эржигеш кылдыр өзүп, ортума класстарга өөренип эгелээнимде, хепти колдуунда-ла садылгардан садып кедер апарган. Кезек када «стиль» дижири чүвүрлер кедер

чүве. Та чүү уткалыг сөс чүве ыйнаан, огулуг-ла база билбес турдум. Чогум башкылар кедерин хоруксаар, барыын чүктүн аныяктарының кедер хевир-дир дижири. Эрги-саргы чүвүрлеривистиң хончуларын кызырып-ла эгеледивис. Шала кончук-кончук эрлер чүвүрлериниң хончуларын эмин эрттир тарладыпкаш, кедерге кеттингир болзун дээш, буттарын кара саваң-биле чаап алыр-даа дижири-ле чүве.

Тааржыр кижилерге тааржыр, ылаңгыя согун дег дорт буттарлыг, хөнү дурт-сынның кижилерге багай эвес чүвүрлер.

Шаг-шаа-биле турбас, «клек» дижири чүвүрлер модаже кирген. Тарладыр кезип октагылапкан чүвүрлеривистиң хончуларын чара кескилээш, чидиг баштыг үш-булуңчук хевирлиг кескиндилер немей даарап-ла эгеледивис. Киришкизин эмин эрттир алгыдып алырга, юбка-даа ышкаш, хаттыгда кылаштарга, буттары орай шаап, черин довураан ширби чоруур.

Клектарны эр, кыс хамаанчокка кедер хевирлиг чүве ийин ол. «Господин 420», «Бродяга» дээн чижектиг индий киноларда Радж Капурну көрүп алгаш, клеткалыг чүвүрлерни база кеткиледиивис. Ам эскеримге, кыс уруглар хамааты дайынының үезинде аъттыг шеригниң кавалеристериниң «галифельдиг» дижири хевирлиг дургаар куржагылыг чүвүрлериг апарган. Аът спорту сайзыраар-ла дээни ол боор.

Школа доозуп, өөредилге черинче кирип алганымда, болонья плаштар, нейлон хөйленер, холга тудар, кыдыын дургаар кылагар демир-биле каастап каан дипломаттар модага кирип эгелээн. Кызылдың Гастелло аттыг дыштанылга парыгына селгүстээп кижилерниң кеткен хептери ол. Нейлон хөйленерин көргүзүксээри-ле ол турган боор, плаштарының ченерин даап чоктадыпкаш, өөгүн четче өөктөвес турган. Салгын-хатка эдектери далдырткайдыр эстеп чоруур. Дипломаттарны эгезинде артында дестүг, дарга-бошкараларны ажы-төлү азы сонгаар хоорайларже хуралдаан төрөлдерлиг кижилер тудуп маңжанып турган. Көдээ-де белеткел контораларына эът, сүт дужааган кижилерге талоннар езугаар садып турду. Эгезинде чылдарда дипломатка чединмээмин шын. Сөөлүндө көвүдей берген, мүн-не таныш көрүш таварыштыр садып алдым. Иштинге эрги-саргы чүвүр-даа дыгып алырыңга көзүлбес, оозу-ла эки. Көөрге, дипломат туткан кончук эр-ле чоруур.

Багай студент эрлер болонья плаштарлыг, нейлон хөйленерлиг, кылагар кара дипломаттар туткулаан, хөрээнде өөредилге черлерин доосканын көргүзүп турар ромбиктерлиг, колдуундан четтинчикеш, магнитофонунда кижини билбес дылдарда ырлар салып алган кылаштажып чоруур. Ындыг кижилерни чодураалар дөстөринде узун сандайларда олургулапкан, улуг адааргал-биле көрүп олургулаар бис. Каш чылдар дургузунда ол хептерни чон аажок-ла сонуургап кедип турган.

Шын, мегезин-даа билбес мен, ынчалза-даа мындыг диждир-дидир чугаалар дыңнаан кижидир мен. ССРЭ үезинде шуптузу-ла болонья плаштарлыг бөлүк аян-чорукчулар Японияга

чедө берген дижири. Хүлээп алган фирманың төлээлекчизи уткуп тургаш: «Шупту чүдүрүкчүлөр чедип келгени ол бе?» деп, аайын тыппайн турган-дыр. Хүн үнер чуртта сайзырал ол хире бурунгаарлай берген болган. Болонья хептерни чүглө довурак-доозунуң ажылдарга ажылдаар бөдүүн ажилчыннар тускай хеп кылдыр кедер турган.

Оон соонда чылдарда эде тургустунушкун эгелээни база рынок экономиказынче шилчишикин-биле кижиниң бүрүзү шыдал-быразынга, албан-дужаалынга дүүштүр кеттинер апарган. Карманың-на шыдаар болза, алдын, мөңгүнү салааларыңга кедип, мойнунга долдур астып, хепти тускай чагыг езугаар фирмаларга туралааның-биле даарадып ап болур сен. Канчаар чурттаарын оон эгелээш, хорувайн барган. Ынчалза-даа тоткан кижиниң тос тенири дижири телевизорга артистерни көөрге, иезинден төрөөн чараш мага-бодун көргүзери ол чүве ийикле, чүглө бел кезиин союндак-биле дуглап алган янзы-бүрү шимчээшкинер көргүскен турар апарган. Та эстетиказы, та эротиказы чүве, кым билер оңу. Бөдүүн кижиниң бажыңга сыңмас чүве-дир.

Бистерде, бөдүүн ашактарда, чүү боор, сайгарлыкчыларывыстың улуг Кыдаттан ажык-даа, чажыт-даа аргалар-биле сөөртүп экелген барааннарын пенсиявыстың шаа-биле садып кедип чору-ла бис. Дыңнаарга-ла, «барохолкадан» алган «ширпотреб»-ле дижири чүве-дир. Майыктааштарны чамдыкта садып алгаш кедип алырга, улдуңнары хоорлу-даа калгылаар. Кызыл-даван кылаштар эвес, хырбаладып-ла эгелээш. База-ла үр кеттинмес.

Шақты базарадан саткаш, багланып алырыңга, бажыңның четпээниңде, үрелип-даа каар. Бодап олурарга, «ширпотреб» дээрге, шынары хамаанчокка, дашты чаагай барааннары хөйүнү бүдүрер, эдилекчилер үр ажыглап шыдавазыннар, акшазының хагы куруглазын-на дээн уткалыг бодал ирги бе деп угаар мен.

Экини-даа, багайны-даа деңге үлежир, бот-боттарывыстан чүңү-даа чажырышпас, чамдык-та сагыжыңга киргенин, аксыңга келгенин суглук чокка салгылаптар эжим: «Бо-даа кадайларны «мода-мода» дижири алган. Хой-даа кежи андара эжиндирип-даа каар болза, чайдынып кылаштажып чоруур ийин болар» дээш, ойнай-сылдай хыйлаңы, каттыгылаар кижини. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас. Үениң сайзыралы, кижилерниң негелдези он-он чылдар эрткенде, та канчаар өскерли бээр чүвези. Нитилел дугайында эртемнерни өөренирге, сайзырал спираль хевирлиг өскерлип-өскерлип, бир хевиринче — эрги чадазынче кире бээр дижири. Амгы кижилер үе-дүпте куйларга амыдырап-чурттап чораан өгбелеривиске демейлешпес-даа болза, катап-ла алгы-кештен, дүктен, хөвөндө даараан хептер кедер апаар чадавас-ла боор деп иштимде бодаар мен. Чуртап чорааш, көре-ле бээр бис ыйнаан.

Назы-харым элээн дөгү берген. Кижилерден кижини дора эвес, кара каарганнар аразынга ак каарган болбас база нитилел сайзыралындан чыдып калбас дээш, бодумнуң шаам-биле кеттинип чор-ла мен.

Дамдынчар **ХОВАЛЫГ**.

Суг-Аксы суур.

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2007 чылдың II чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, "Тыва парлалга" КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 401,52 рубль.
Пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 352,02 рубль.
Организацияларга — 441,54 рубль.

**Чагыдылга
кожууннарга болгаш
Кызыл хоорайга июнь
12-ге чедир
уламчылаар.**

2007 чылдың ийги чартыгына чагыдылганың Бүгү-россия ДЕКАДАЗЫ — июнь 2-ден 12-ге чедир

Декаданы эрттирип турар үезинде чагыдылга өртээ 20 хуу чийгелдегил.

А бир эвес чагыдылга декаданың үезинде азы июнь 2-ден июнь 12-ге чедир чагыдар болза, чартык чылда «ШЫН»:

Хуу чагыкчыларга — 352,02 рубль
Пенсионерлерге, күш-ажылдың хоочуннарынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 312,42 рубль.

Чиик өртектиг чагыдылганы кылдыртып алырынче далажынар!

Тайылбыр: Мооң мурнунда чарлап турганывыс чагыдылга өртектиги почта чедирлгезиниң өртек-хөлезининиң улгатканы-биле өскерилген.

ЮБИЛЕЙИҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ававыс **Клара Салый-ооловна ДАМЧАЙ** май 31-де 50 харлаар. Ол Тес-Хем кожуунунуң Берт-Даг сумузунга бухгалтерлеп ажилдап чораан. Уран-шевер, ырлаар-самнаар ававыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Хүлүмзүрүг шырайынга
Хүннээркептеп ойнап чорзун,
Сеткил-биле хүндүлээчел
Сергек-омак хөглүг болзун,
Чонга, чуртка билин, күжүн
Човаг чокка өргүп чорзун,
Төккен дери халас барбас,
Күзелдери бүдүп турзун.

Уругларындан.

«ТЫВАХАРЫЛЗААИНФОРМ» ААН-НИҢ АБОНЕНТИЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың декабрь 31-де № 894 доктаалы-биле Россия Федерациязының девискээринге албанның дүрген кыйгыртырынын чаңгыс аай дугаарынга «112» дугаарны 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп тургузары-биле холбаштыр, бо чылдың июнь 1-ден эгелеп «Тывахарылзааинформ» ААН Кызыл хоорайга 1XXXX-ден эгелээн телефон дугаарлары 2XXXX-ден эгелээр кылдыр өскерлир.

Кызылдың эмчи училищезиниң **Солангы Яковлевна БАЙКАРАГА** 1991 чылдың февраль 21-де тывысканы № 140992 дипломнуң читкенин барымдаалап, ону күш чок деп санаар.

Чагаалар аразындан

ӨӨРЕНИП КӨӨР БООР

Солунга чүве биживес-даа болзумза, «Шын» солунну үргүлчү чагыдып ап, дугаар эрттир-бейн номчуур чаңчылдыг мен.

Бо чоокку үеде номчуп турарымга, чазак-чагырга өскерлип, черле дыка сонуурганчыг апарды. Ынчангаш бодунуң бодалдарымны бижирин шиитпирлеп алдым. Хамаарылгалыг даргаларның кулаанга ол чедип азы боттары номчупкаш, дуза кадыптарын канчап билир.

Бистиң Өвүр кожуунунуң Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, Тес-Хемниң О-Шынаа, У-Шынаа, Берт-Даг суурларының Кызыл хоорай-биле аргыжар оруувус чаңгыс. Ол чаңгыс оруувус шуут-ла кээр-генчиг байдалда келген.

Самагалдайга чедир кайгамчык асфальтылыг орук-биле келир. Че, оонна кидирээш дег оруктар эгелээр. Өвүрнүң-даа, Тес-Хемниң-даа орук кылыр участоктарының ажилдакчылары бо ийиүш чылдарда огулуг ажил кылбаан азы акша чогу ындыг болуп турар ирги бе? Чол кижиги дыннаарга, орук ажилдакчылары эң-не хөй акша алыр диштилер?

Хандагайтыдан 5-10 хире км черни грейдер-биле тырткан ышкаш боор, а Самагалдайдан база бичин ыччап каар. Ам черле аныяк Чазаавыс Баштыңы мону өөренип көөр боор деп идеген, манап турар бис. А депутаттарывыс база анаа көрүп орбайн, бо оруктарже кичээнгейни угландырып көрүңер.

Мундургу ДОНГАК.

Өвүр кожуун.

Маады Топчулович КАРА-ТОННУГ

Республикада билдингир журналист, Тыва Арат Республика үезинде Араттың Революстуг аныяктар эвилелиниң идепкейлиг ажилдакчызы Маады Топчулович Кара-Тоннуг үргүлчүлелдиг үр араанының соонда 2007 чылдың май 27-де мөчээн.

Маады Топчулович Кара-Тоннуг Би-Хем кожуунунуң Хүт сумузунга яды арат ивижиниң өг-бүлезинге 1923 чылдың январь 1-де төрүттүнген. 1936 чылда Тапсы сумузунуң эге школазынга өөренип кирген. 1941 чылда Кызылдың өөредилге комбинатының башкы салбырын чедишкенин дооскан. 1941-1942 чылдарда ТРАЭ-нин Улуг-Хем кожкомунуң школа болгаш пионер килдизиниң эргелекчизи, 1942-1943 чылдарда ТРАЭ ТК-ның школа болгаш пионер килдизиниң эргелекчизи. 1943-1944 чылдарда «Аревз шыны» солунунуң харысалгалыг секретарына ажилдаан. 1944-1945 чылдарда ТРАЭ Чөөн-Хемчик кожкомунун, ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканының соонда ВЛКСМ-ниң Чөөн-Хемчик, Би-Хем райкомнарының бирги секретары. 1945-1947 чылдарда «Тываның аныяктары» солунунуң харысалгалыг секретарына ажилдаан. 1947-1949 чылдарда областың партия школының дыңнакчызы. 1949-1950 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң агитация болгаш пропаганда килдизиниң пропагандизи. 1950-1967 чылдарда «Шын» солунунуң партийжи амыдырал килдизиниң эргелекчизи. 1967 чылдан пенсиялап үнүжүе чедир Тыва радионуң сөөлгү медээлериниң корреспон-

дентизи, килдис эргелекчизи. Маады Топчулович ажилдап чораан черлеринге ажилыңа харысалгалыг, эш-өөрүңге хүндүткелдиг, ак сеткилдиг, дыңнагыр, сагыш човаачал кижиниң үлегерин көргүзүп чораан.

Төлөптиг күш-ажылы дээш Маады Топчулович Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиги-биле, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Телерадиокомитединиң Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткылаан. ССРЭ-ниң 5 медальдарының эдилекчизи, «Шын» солунунуң, Тыва АССР-ниң телерадио-дамчыдылга комитединиң хөй санныг хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Төлөптиг ажил-ишти, ак сеткилдиг, кижилер дээш сагыш човаачал эш М.Т. Кара-Тоннуг дугайында чырыткылыг тураскаал ооң-биле кады ажилдап-чурттап чораан эш-өөрлериниң, чоок кижилериниң сагыш-сеткилинге кезээ мөңгедэ артар.

Бөлүк эштери.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, спорттуң хоочуну Вячеслав Маадыевич Кара-Тоннугга болгаш дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ооң ачазы

**Маады Топчулович
КАРА-ТОННУГ**

амыдыралының 84-кү чылында мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илгерилеп тур.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агыг болгаш аш-чем яамызы Мөңгүн-Тайга кожуунунуң күрүнениң унитарлыг «Мөген-Бүрен» бүдүрүлгезиниң озал-ондакка таварышкаш мөчээл малчыныры: Тыва Республиканың алдарлыг малчыны **Базыр-оол Байырович Иргиттиң**, сарлык кадарчылары **Сарыг-оол Халарбаевич, Антонина Сереновна Салымчаптарның**, сажманчы **Оскал Салчакович Шыраптың, Чайзатмаа Дандар-ооловна Иргиттиң** болгаш оларның-биле кады чораан чаштар **Айдына, Радж, Базыр, Начын** оларның дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илгерилеп, ажыг-шүжүүн үлежип тур.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Авазының кара чаңгыс огу, чоок төрелдериниң энердиг эргим чээни, дунмазы, хөй санныг чээнериниң, дунмаларының даайы, акызы, ажы-төлүнүң адазы **Болаа Аянны** сөөлгү орукче үдежи, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деге үлежип, материалдыг, моральдыг улуг деткимчени көргүскен республиканың кадет школының коллективинге, удуртукчузу Пильчин Мартый-оол Оюн-ооловичиге, Кызыл, Эрзин кожууннарының администрациязынга, Тыва каайлы черинге, Каа-Хем суурунуң чагыргазына, даргазы Леонид Сынаевич Артаевке, суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Владимир Николаевич Полевке, амыдырал хандырылга черинге, Уш-Белдир курорттуң удуртулгазынга, кожуунуң библиотека коллективинге, республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң коллективинге, кооперацияның хоочуннарынга, Кызыл кожуунунуң, хоорайның үндүрүг инспекцияларында кады ажилдап чораан эштеринге, «Девичник» ниитилелинге, дээди өөредилге черинге кады өөренип чораан эштеринге, чонувуска, ырак-чооктан келген бүгү төрелдеривиске, кудаларывыска, өөренип чораан чаңгыскалассчыларынга, өске-даа эдержил, кады ажилдап чораан эштеринге сеткилвистиң ханызындан четтиргенивисти илередип, курлак чедир мөгөйип, бүгүдөңерге экини, буян-кежикти күзедивис.

Авазы, төрелдери.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор **С.С.МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң ораакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агыг, улутпур килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9309. Чагыг 62.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11630, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинюк-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.